

4.3.2. Хуан де Маріана: дозвіл на вбивство тирана

Набагато відвертіше, не цураючись кривавих тонів, право (радше обов'язок) убивати тиранів виправдовував, щоб не сказати просував Хуан де Маріана (1536–1626). Він обстоював теоретичну позицію, але з потужним впливом на практику (як ми побачимо далі), чим заслужив від сучасників на подвійний осуд: «світський» і «релігійний»⁵⁶, але при тому П'єр Бейль присвятив йому дошкульні рядки у своєму «Історичному словнику» 1696 року:

Немає нічого більш бунтівного і здатного наражати престоли на постійні революції, а життя правителів — на ножі вбивць, ніж книжка Хуана Маріани.

Слід зазначити, що в дійсності руйнівна сила написаних цим інтелектуалом-єзуїтом сторінок пояснюється не стільки його вченням, скільки обставинами *Залізної доби*, коли воно, так би мовити, увійшло в європейський обіг.

З першого погляду, в доктринальній аргументації Хуана де Маріани немає нічого принципово нового. Обмежуючий характер суспільного договору, в тому числі для короля з обов'язком останнього дотримуватися цих обмежень; тиран, якого слід скинути, якщо він є «ворогом народу», удаючись навіть до крайніх засобів; паралель між захистом власного життя або життя своїх близьких і захистом батьківщини, при тому обидва аргументи легітимізують убивство агресора; визначення останнього в контексті тиранії як лютого звіра⁵⁷, що знищує, спустошує та вбиває, тому теж заслуговує на вбивство; усі ці аргументи ми вже зустрічали в попередніх описах розвитку політико-юридичної думки. Але у випадку Хуана де Маріани з'являються три обставини, що поставили його в центр нової хвилі дебатів про легітимність вбивства осіб на королівському престолі.

In primis (по-перше), ці аргументи містяться там, де їх найменше можна очікувати: у тексті, написаному спеціально для навчання (майбутнього) суверена. Його трактат «Про короля та королівську освіту» («*De rege et regis institutione*»), у першому томі якого ретельно розглядається питання тиранії та вбивство тирана як законне рішення, був написаний у період між 1585 та 1590 роками на прохання Гарсія де Лоайса, що був вихователем майбутнього короля Філіпа III, сина Філіпа II Іспанського. Перша публікація припадає на 1599 рік. Автор узяв за зразок педагогічний трактат Еразма Роттердамського «Освіта християнських правителів» («*Institutio principis christiani*»)⁵⁸ та долучився до літературного «пласту» поряд з «Трактатом про релігію та чесноти, які мусить сповідувати християнський правитель» («*Tratado de la religión y virtudes que debe tener el príncipe cristiano*») єзуїта Педро

де Рібаденейра (цей твір антимакіавеллівського спрямування став відомим під промовистою назвою «Християнський правитель» і мав численні успішні видання) та трактатом вищезгаданого кардинала Белларміно для виховання сина польського короля Сигізмунда III «Про обов'язки християнських правителів» («De officio principis christiani», 1619).

По-друге, Хуан де Маріана вочевидь не пом'якшує свої аргументи класифікаціями (*distinguo*) та перифразами братів-єзуїтів (згадаймо, наприклад, громіздкий *stylus scribendi* Франциска Суареса), він нехтує відтінками й нюансами, до яких охоче зверталися богослови, щоб окреслити вбивство тирана в категоріях «активного спротиву». Він не припускається сумнівів — якщо суверен продовжує вести себе тиранічно навіть після того, як його закликали дотримуватися своїх королівських обов'язків:

якщо правитель відмовляється від вирішення проблеми і якщо всім ясно — не залишається інших шляхів порятунку,

тож є єдиний можливий, ба більше, обов'язковий варіант:

треба вбити Правителя, який відтепер визнається ворогом народу [...]. Право виконати цю дію визнається за будь-якою приватною особою, що втратила всіляку надію на спасіння і, не зважаючи на власну безпеку та цілісність, прагне особисто взяти на себе цей обов'язок на благо держави⁵⁹.

Нарешті, а насправді передусім, це був *слушний час*, щоб трактат «De rege» опинився в епіцентрі бурхливої та жорстокої полеміки. Хуан де Маріана *expressis verbis* (прямими, ба більше, гострими словами) дає характеристику пекучим «подіям хроніки»: у 1590 році він закінчує педагогічний трактат, коли ще в усіх на думці було вбивство короля Франції Генріха III Валуа в 1589 році (він же замовник убивства Генріха де Гіза в контексті вже згаданої війни трьох Генріхів) від руки Жака Клемана. Хуан де Маріана не може втриматися від схвального тону на адресу останнього:

Убивши короля, Клеман здобув велику славу, бо спокутав смерть смертю, а пролиттям королівської крові помстився за смерть підступно вбитого герцога де Гіза. Клеман загинув, поставши в очах більшості вічною славою Франції — звичайна молода людина двадцяти чотирьох років, не богатырської статури й не найгострішого розуму, але певно помічена вищими силами, які зміцнили його сили та укріпили дух⁶⁰.

Визначення вбивці Генріха III як «вічної слави Франції» стало кульмінаційним моментом повчальної діатриби, і хоча в наступних виданнях «De rege»⁶¹ цей вислів буде видалено, він ще довго й потужно відлунюватиме — щонайменше, одинадцять років, допоки в 1610 році Генріх IV Бурбон (третя дійова особа війни трьох Генріхів) не прийме смерть від кинджала неврівноваженого чоловіка на ім'я Равайяк, переживши перед цим, а саме в 1594 році замах на своє життя від руки Жана Шастеля, учня єзуїтського коледжу в місті Клермон. Шастель і Равайяк були матеріальними виконавцями (а історіографія майже одностайно виключає можливість організованої змови, як у випадку Генріха III проти Генріха де Гіза), а натхненником, принаймні ідеологічним натхненником цих актів, на думку багатьох дослідників, вважається саме Маріана. Оспівуючи чесноти Жака Клемана, убивці Генріха III (замовника політичного вбивства Генріха де Гіза, а отже, тирана), Хуан де Маріана, певно, справив враження на незміцнілі та вразливі уми, якими, по суті, були Шастель і Равайяк. Недарма буквально за кілька днів після винесення Равайяку смертного вироку (27 травня 1610 року), а саме 8 червня трактат Хуана де Маріана було спалено в Парижі на вогнищі.

Трактат «De rege», по суті, став маніфестом радикально-екстремістського вчення, що мало злочинний вигляд в очах державних інституцій (саме паризький парламент виніс вирок спалити твір на вогнищі), тепер він мав підозрілий вигляд навіть в очах самого Товариства Ісуса. Прямий і навіть різкий *stylus scribendi*⁶² Хуана де Маріана підсилював пекучий ефект від твору в придворних і вищих церковних колах, схильних не загострювати стосунки з монаршими особами.

Вище ми виокремили три об'єктивні обставини, які сприяли славі Хуана де Маріани (літературний *genus* (жанр); виразний *stylus scribendi* та емпатичне занурення в сучасні події), щоб переглянути поширену думку про те, що Хуан де Маріана був таким собі божевільним відщепенцем, якщо не анархічним революціонером *ante litteram* (до виникнення терміна), як інколи здається його інтерпретаторам.

Утім, слід зазначити деякі «технічні» елементи, що надають його монархомахічній доктрині справжнього значення, при тому не будучи — повторимо ще раз — безпрецедентними. Право й навіть обов'язок убити тирана, якого оголосили ворогом народу, єзуїт визнає:

за будь-якою приватною особою, що втратила всіляку надію на спасіння і, попри власну безпеку та цілісність, прагне особисто взяти на себе цей обов'язок на благо держави (див. примітки в кінці книжки).

Таким чином, радикалізм Хуана де Маріани визнає право на виконання вбивства за окремими підданими як суб'єктами, що можуть не обмежуватися вищими магістратурами чи представницькими органами⁶³.

Ба більше, з текстів Хуана де Маріана походить, що *extrema ratio*, тобто *останнім доводом* для убивства тирана вважається не лише узурпаторство, але й підозра на тиранію *за формою виконання (ex parte exercitii)*. Такий екстремізм можна порівняти хіба що з бензином, плеснутим у вогонь пожежонебезпечної політичної ситуації, що склалася у Франції. Щоб загасити полум'я та уникнути його згубного поширення по всій Європі (що справді сталося, як ми невдовзі побачимо), єзуїтський орден поспішив ізолювати «De rege» та його автора, який після гірких митарств мусив з жалем констатувати: «навіть члени Товариства повстали проти мене»⁶⁴.

Хай там що, а заподіяна монархомахами пожежа розповсюдилася, ще сильніше роз'ятривши другу половину так званої Залізної доби Середньовіччя (1550–1650), яка під кінець, а саме в 1649 році завершилася вражаючим «судовим тираноборством».

5. Перший випадок *імпічменту*: Карл I Стюарт на ешафоті

Старе англійське прислів'я каже: *traitor Scot sold his King for a groat**, натякаючи на події, які привели на ешафот короля Карла I. Утім, останній не дуже переймався, коли порушував обіцянки чи цинічно зраджував друзів і союзників: тож рано чи пізно це неминуче мало повернутися до нього, і справді під час переховування в Шотландії (де він знову порушив свої обіцянки діяти на користь пресвітеріан) його було видано пропарламентським силам на чолі з Кромвелем (щоправда, копійок назбиралося на 400 000 фунтів стерлінгів).

У тривалому протистоянні з англійським парламентом (у складі Палати лордів і Палати громад), яке почалося ще в 1625 році одразу після коронації, суверен заподіяв вражаючу низку інституційних конфліктів з особистими метаннями між таборами. Після запеклих суперечок у 1628 році з метою отримання від парламенту подальше фінансування своєї агресивної, але невдалої військової політики, він прийняв «Петицію про права» (яка, між іншим, підтверджувала встановлені «Великою хартією вольностей» 1215 року обмеження), а потім одразу заарештував *лідерів* опозиції й розпустив парламент. Неодноразово випробуваний розвиток подій. У 1639 році внутрішня політика Карла спровокувала повстання в самій Шотландії, якій він хотів нав'язати англіканство; у 1641 році настала черга ірландських католиків. У важкі моменти він жертвував своїми найвідданішими

* Зрадник-шотландець продав короля за копійку (англ.).

слугами від Томаса Вентворта (якому вдалося втихомирити ірландське повстання) до Вільяма Лауда (якого він сам призначив архієпископом Кентерберійським за жорстке насадження англiканства, у тому числі й у Шотландії): обох володар з легким серцем «кинув», віддавши до рук супротивників і, по суті, залишивши їх напризволяще (тобто прирікаючи на ув'язнення та ешафот). Коли нарешті були перехоплені листи, в яких його дружина Генрієтта-Марія (француженка і католичка) просила допомоги в католицьких континентальних державах, частина парламенту почала вимагати арешту за державну зраду.

Ситуація загострилася на початку 1642 року, коли 4 січня солдати Карла I увірвалися до Палати громад і заарештували п'ятьох її членів. Почалася громадянська війна між роялістами та пропарламентарями, яка завершилася перемогою останніх у битві при Несбі в 1645 році. Сховавшись у Шотландії, традиційно ворожої до суворого англiканства, Карл I зрадив їхні очікування й уже звідти потрапив до рук кромвелівців. Ті спочатку були схильні повернути його на трон в обмін на цілковите визнання королем прерогатив парламенту. Але Карл проводив сеанс одночасної гри й під час переговорів з парламентом примудрився підбурити роялістів на заворушення в Англії та спровокувати другу громадянську війну — згодом це стане головним пунктом висунутих проти нього обвинувачень. Тоді на хвилі гніву армії, яка не пробачила королю нехтування своїми обов'язками, обурений підступністю суверена Кромвель висунув королю звинувачення, наказавши полковнику Томасу Прайду очистити Палату громад від тих депутатів, хто ще зберігав вірність королю: так 6 грудня 1648 року відбулася «прайдівська чистка» зі скороченням складу парламенту (*Rump Parliament*, 'Скорочений парламент'). Рівно через місяць, а саме 6 січня 1649 року Палата громад створила *Високий суд* (*High Court of Justice*), що складався переважно з армійських офіцерів і депутатів-антироялістів, які обрали головою Джона Бредшоу. 20 січня 1649 року Карл I постав перед судом, що зібрався у Вестмінстерській залі, де його звинуватили в державній зраді і в тому, що він є «ворогом миру» — згадаймо поняття «ворог народу», сформульоване в політико-юридичних трактатах, розглянутих у попередніх розділах⁶⁵.

Щоб усвідомити тепер уже незворотну відстань між плеканою Карлом I концепцією суверенного правління й системою, яка йому протистояла, варто прочитати кілька коротких уривків з того гучного судового процесу, починаючи з презирливих слів, з якими король звернувся до суду⁶⁶.

Перш ніж я зволю відповісти, мушу знати, іменем якої влади мене сюди привели [...] якої [...], маю на увазі законної влади, бо у світі є багато незаконної влади: злодії відбирають гаманці в перехожих незаконною владою [...], тож я дуже хотів би знати, від імені якої законної влади мене сюди привели [...]. Пам'ятайте, панове, що я ваш король, ваш законний король [...]. Я не бачу, щоб ви

мали якусь владу [...]. І знайте — я не бажаю відмовлятися від права, довіреного мені [...] Богом за давнім законом спадкоємства від моїх предків, не відмовлюся від нього й не маю наміру тримати відповідь перед незаконною владою. Задовольніть мою вимогу, і тоді я відповім.

Основою своєї королівської влади Карл вбачав божественний закон, не визнаючи жодної легітимності за його межами: червоною ниткою проходить розрізнення законного та незаконного характеру влади, контрапунктом до якого пролунав образливий і провокаційний приклад про волоцюгу та гаманець.

Не дуже обізнаний в юридичних питаннях, але наділений інстинктом хитрого гравця в азартні ігри Карл розумів — зараз усе залежить від легітимності чи нелегітимності інституційного органу, який судить короля Англії. І тому після періоду зваженого мовчання він повернувся до попереднього питання, підбираючи чеканні слова.

Утім, відповідь голови парламенту пролунала теж чітко й виразно:

Пане, якби ви зволили звернути увагу на все сказане й зачитане Судом, де були зазначені відповідні межі, то зрозуміли б, яку владу ми тут представляємо, а саме: владу громад Англії, що збираються в парламенті від імені англійського народу, який вас обрав королем, і тепер влада від імені цього народу вимагає ваших відповідей на пред'явлене вам обвинувачення.

Божественному характеру суверенної влади протиставляється її фундамент — представлений через парламент народ. Цей фундамент, як ми бачили, відповідає доктрині природного права: воно скріплене суспільним договором, за яким піддані надають владу суверену, і саме піддані можуть вимагати від нього звіт за вчинені дії.

Із самого початку на процесі точилася жвава полеміка навколо основоположних аргументів, які формулювалися за принципом *more geometrico** з абстрактною доказовою базою, що походила з політико-правових трактатів (див. наступний параграф). Таке лобове юридично-інституційне зіткнення можна порівняти хіба що з битвою при Несбі. Карл I повністю заперечував доводи опонентів і відкидав звинувачення, мовляв, Парламент узурпує його повноваження, надані за давнім божественним правом.

Я заперечую, що Англія хоч коли-небудь була виборним королівством, протягом майже тисячі років воно передається в спадок, і тому поясніть мені, що за влада викликала мене сюди постати перед вами, позаяк ваша влада заснована на узурпації.

Хто тиран? Парламент!

* Філософський метод формулювання умовиводів за математичним принципом.

22 січня 1649 року Карл розпочинає захист, він протестує, але нічого не тямить в адвокатських штучках й апелює радше до законів і розуму — двох координат сучасного природного права, як ми побачимо незабаром.

Його одразу ж обривають, наче він зачепив оголений нерв питання:

Я змушений знову перервати вас: вам не слід надалі використовувати ці терміни. Ви говорите про закони й розум; і дуже добре, що існують закони та розум, позаяк і те, і те в цьому процесі проти вас [...]. Постанови громад Англії в парламенті є розумом цього королівства, вони є його законами, і саме вони дали вам закони, за якими ви повинні були правити й володарювати.

27 січня на завершальному етапі судового процесу слово взяв обвинувач Джон Кук⁶⁷, він побудував промову таким чином, щоб повторити використані на попередніх засіданнях ключові аргументи й пропустити їх крізь політико-інституційну парадигму, яка залишиться непохитним стовпом англосаксонської історії: верховенство закону, в основі якого знаходиться суверенна влада народу.

[Закони] вищі за вас, пане, але насправді є дещо вище навіть за них — їхній батько та автор, і це — народ Англії. Бо саме він, пане, від самого початку за прикладом інших країн обрав дану форму правління з любові до справедливості та з метою збереження миру; тож саме він, пане, дав своїм правителям закони, згідно з якими вони повинні ним керувати [...].

Нарешті, він доходить до суті:

Якщо [суверен] прагне мети, протилежної тій, заради якої було встановлено його правління [...] [тоді, як] він зобов'язаний використовувати довірену йому владу на благо народу [...], народу належить дати наказ про покарання такого правителя за вчинену кривду.

Як відомо, з огляду на тяжкість поведінки короля (включаючи арешт членів парламенту й державну зраду через домовленість з ворожими державами та узгоджені з ними військові дії проти англійської армії) *змістом* покарання була вища міра — страта.

Але найголовніше — це *форма*, у яку було втілено фізичну ліквідацію короля: Карл I постав перед судом. Залишаючи осторонь питання 'повноправної' (*pleno jure*) легітимності цього суду (рішення про обвинувачення короля було прийнято скороченим парламентом, тобто очищеним від прихильників суверена; закон, за яким призначався суд, порушував принципи природної підсудності, законності та відсутності зворотної сили покарання, які затверджувалися саме в Англії)⁶⁸, цікаво відзначити, що вперше в історії судовий орган

визнав суверена винним і виніс йому смертний вирок після розгляду справи: отже, вирок є законним⁶⁹. Це була епохальна подія, яка позначила безпрецедентний шлях в історії та в розвитку політико-правової думки щодо тиранії, легітимності опору суверену та його фізичного усунення.

«Процесуалізація» опору (і фізичного усунення) стала відповіддю на «юридизацію» питання про право на опір, яке формувалося протягом XVII століття, і деякі з основних моментів цього процесу ми зараз простежимо.